

Możliwości i ograniczenia psychologicznej rekonstrukcji stanu psychicznego nieżyjącego testatora w sprawach o unieważnienie testamentu (art. 945 §1 kc)

The feasibility of the psychological reconstruction of the deceased testator's state of mind in testamentary invalidation lawsuits

JAN M. STANIK

Z Katedry Psychologii Klinicznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach

STRESZCZENIE. *W literaturze prawniczej testament na ogół pojmowany jest zgodnie jako swoista, jednostronna i odwołalna czynność prawna, która skutkuje dopiero po śmierci testatora, albo – po prostu – jako jednostronne i odwołalne oświadczenie woli, które skutkuje dopiero po śmierci testatora. W polskim procesie cywilnym, wg art. 945 §1 kc, testament jest nieważny, jeżeli został sporządzony: (1) w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli, (2) pod wpływem błędu uzasadniającego przypuszczenie, że gdyby spadkodawca nie działał pod wpływem błędu nie sporządziłby testamentu tej treści, (3) pod wpływem groźby. W przypadku kiedy testator (spadkodawca) nie żyje, a inni członkowie rodziny występują przed sądem o unieważnienie jego testamentu powołując się na jedną z tych okoliczności, sąd powołuje biegłego lub biegłych: psychiatrę i psychologa, którzy mają wydać ekspertyzę w tej sprawie. Ogólne zadanie psychologa polega na zrekonstruowaniu stanu psychicznego testatora w momencie sporządzenia przez niego testamentu, by obalić lub potwierdzić zarzuty strony procesowej wnioskodawcy. Przedstawiono metodologiczny schemat postępowania diagnostycznego psychologa ex post facto. Psycholog czerpie dane do takiej ekspertyzy ze zgromadzonych akt sądowych (zeznania świadków, ważne dokumenty lekarskie i in.) oraz, gdy to jest konieczne, z wywiadów od osób znaczących w tej sprawie (za zgodą sądu).*

SUMMARY. *The majority of writers publishing in the legal literature agree that a testament (last will) is a specific, unilateral and retractable legal act or simply a unilateral and retractable statement of will which comes into effect upon the death of the testator. According to Polish civil law, art. 945 par. 1 of the civil code, a testament is invalid if it was produced (1) in a condition precluding informed or free decision and expression of will, (2) as a result of a misconception justifying the suspicion that, had he/she not acted under the influence of this misconception, the testator would not have produced a testament of such content, (3) in response to threat. If the testator is dead and members of the family go to court seeking invalidation of the will on the grounds of one of these circumstances, the court appoints one or more forensic psychiatrists and psychologists and requests their expert opinion. Generally speaking, the psychologist's task is to reconstruct the testator's state of mind when producing the will so that the court may, on the basis thereof, refute or confirm the suitor's objections. A methodological model of the psychologist's ex post facto diagnostic proceedings is presented. The psychologist draws his data from the court documentation (witnesses' evidence, significant medical documentation etc.) and, if necessary, he also interviews significant persons (on the court's permission).*

Słowa kluczowe: psychologia sądowa / rekonstrukcja stanu psychicznego nieżyjącego testatora
Key words: forensic psychology/ reconstruction of the deceased testator's state of mind

POJĘCIE TESTAMENTU

W literaturze prawniczej panuje na ogół zgodność co do rozumienia tego, czym jest testament. Jak stwierdzają np. Piątkowski [1979] czy Niedośpiał [1993], testament jest pojmowany albo jako swoista, jednostronna i odwoławalna czynność prawna, która skutkuje dopiero po śmierci testatora, albo po prostu jako jednostronne i odwoławalne oświadczenie woli, które skutkuje dopiero po śmierci testatora.

Obowiązujący w Polsce kodeks cywilny przewiduje możliwość sporządzenia testamentu bądź to zwykłego bądź też szczególnego. Testament zwykły może być: (a) własnoręczny, (b) notarialny, (c) allograficzny. Formy dwóch pierwszych testamentów nie wymagają objaśnienia, zaś trzecia forma testamentu zwykłego testament allograficzny charakteryzuje się tym, iż sporządzony jest wobec dwóch świadków, z których jeden jest przedstawicielem organu władzy, np. sekretarzem urzędu gminy. Z kolei testament szczególny jest to ustne oświadczenie woli spadkodawcy złożone przy jednoczesnej obecności trzech świadków lub przed kapitanem polskiego statku morskiego lub powietrznego. Sporządza się go wówczas, jak stanowi art. 952 § 1 kc, „jeżeli istnieje obawa rychłej śmierci spadkodawcy albo jeżeli wskutek szczególnych okoliczności zachowanie zwykłej formy testamentu jest niemożliwe lub bardzo utrudnione”. Znaczącą prawnie właściwością testamentu szczególnego jest to, iż traci on swoją moc po upływie 6 miesięcy od ustania okoliczności, które uzasadniały tę formę oświadczenia ostatecznej woli spadkodawcy.

ZDOLNOŚĆ TESTOWANIA

Skowrońska [1995, s. 63 i 64] w swoim komentarzu przedstawia 8 tez dotyczących zdolności testowania. Przywołam tylko te, które wiążą się z psychologiczną problematyką w tej materii. I tak, w tezie 1 autorka stwierdza, iż zdolność testowania – to moż-

liwość sporządzenia przez osobę fizyczną ważnego testamentu. Ustawa uzależnia zdolność testowania od występowania u danej osoby pełnej zdolności do czynności prawnych. Reguluje to jednoznacznie art. 944 § 1 kc. Z kolei art. 945 § 1 kc stanowi, iż testament jest nieważny, jeżeli został sporządzony:

1. w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli,
2. pod wpływem błędu uzasadniającego przypuszczenie, że gdyby spadkodawca nie działał pod wpływem błędu, nie sporządziłby testamentu tej treści,
3. pod wpływem groźby.

MERYTORYCZNE PRZESŁANKI POWOŁYWANIA BIEGŁEGO PSYCHOLOGA

Ustalenie zawarte w pkt 2 § 1 omawianego art. 945 kc, a więc dotyczącego błędu, może stać się powodem powołania także psychologa jako biegłego, o ile zachodzi przypuszczenie, że błąd powstał np. wskutek podwyższonej podatności na sugestię testatora (zarówno z punktu widzenia jego predyspozycji podmiotowych, jak i sytuacyjnych) w momencie sporządzenia testamentu, w rezultacie czego dał się on wprowadzić w błąd. Dotyczy to zwłaszcza testamentów szczególnych, sporządzanych przez osoby w podeszłym wieku.

Wyniki badań z zakresu gerontopsychologii wskazują na pewne charakterystyczne właściwości podatności na sugestię osób starszych i możliwości ich rozpoznawania.

Ostatecznie jednak ocena wystąpienia błędu należy nie do psychologa, lecz do sądu. Psycholog jednak może się wypowiadać w przedmiocie psychologicznych przesłanek determinujących wysokie prawdopodobieństwo wystąpienia takiego błędu. Mamy tu więc, z teoretycznego punktu widzenia, do czynienia z analogią względem psychologicznej problematyki wiarygodności zeznań świadków, o czym pisałem szerzej w innym miejscu [zob. Stanik 1985, 1986]. Dla przy-

pomnienia warto tu jedynie podkreślić, iż psycholog jako biegły powołany do oceny wiarygodności zeznań świadka nie może odpowiadać na pytanie, czy świadek mówi prawdę, czy kłamie. Rozstrzygnięcie tej kwestii należy wyłącznie do sądu. Niewątpliwa zaś przydatność psychologa jako biegłego w takich sprawach dotyczy oceny podmiotowych i sytuacyjnych uwarunkowań wiarygodności jego zeznań, włączając w to także ocenę poprawności sposobu przesłuchania.

Tak więc w podobny sposób należy rozumić przydatność psychologa jako biegłego w ustalaniu psychologicznych przesłanek determinujących możliwości wystąpienia błędu.

Co do pkt 3 omawianego art. 945 kc – mówiącego o groźbie, to opinia psychologa może być przydatna dla sądu wtedy, kiedy chodziłoby o ocenę wrażliwości emocjonalnej testatora, jego emocjonalnych reakcji lękowych, np. czy łatwo mógł dać się zastraszyć?, dlaczego? itp. Natomiast nie należy do psychologa ocena obiektywnych elementów przymusu zewnętrznego. Jest to wyłączna domena sądu.

Szczególnie rozległa psychologiczna, a zwłaszcza psychiatryczna problematyka dotycząca ważności testamentu zawiera się w pkt 1 niniejszego artykułu kc. Nietrudno zauważyć, iż treść tego punktu jest konsekwencją i zarazem powtórzeniem uregulowania dotyczącego szerszej materii prawnej, a mianowicie warunków ważności oświadczenia woli w ogóle regulowanej przez art. 82 kc, który traktuje o psychicznej nieważności oświadczenia woli. Wprawdzie nie ma tutaj dalszego zdania art. 82 kc, w którym szczegółowo wyjaśniono w przypadku jakich zaburzeń psychicznych może dojść do nieważnego złożenia oświadczenia woli, to jednak wielu prawników i psychologów sądowych uważa zgodnie, iż należy kierować się pełną treścią tego właśnie artykułu – 82 kc [zob. np. Piątkowski 1979, Półtawska 1974, Falicki, Wanzen 1990].

Tak więc obowiązujące ustalenia kodeksu cywilnego zawarte w art. 82 opisują jednocześnie okoliczności odnoszące się do pkt 1

art. 945 § 1 kc, które (w przypadku ich zaistnienia) znoszą ważność testamentu. W myśl tych przepisów: „Nieważne jest oświadczenie woli złożone przez osobę, która z jakichkolwiek powodów znajdowała się w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli. Dotyczy to w szczególności choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego, chociażby nawet przemijającego, zaburzenia czynności psychicznych”. Przepisy te obligują więc sąd, w przypadku podejrzenia zaistnienia takich przesłanek negatywnych, do zasięgnięcia opinii biegłego lub biegłych w tym przedmiocie.

Wprawdzie ustawodawca wskazuje na to, iż chodzi tu o zaburzenia psychiczne, które dotyczą funkcjonowania świadomości czy też procesów wolicjonalnych, co powoduje, że do opiniowania w sprawach o unieważnienie testamentu powoływani są głównie biegli psychiatrzy, aby ocenić stan psychofizyczny spadkodawcy, to jednak, jak słusznie zauważa Półtawska [1974], jest to podejście zbyt uproszczone, zawężające tę problematykę.

Wszakże opisując podłoże, na którym mogą występować owe przesłanki negatywne, decydujące o unieważnieniu oświadczenia woli testatora, ustawodawca wskazuje obok choroby psychicznej także na niedorozwój umysłowy oraz inne, chociażby nawet przemijające zaburzenia czynności psychicznych, to tym samym ostatnio ta problematyka w znaczącym stopniu mieści się w granicach wiedzy i diagnostyki psychologicznej, zwłaszcza klinicznej, o czym będę mówił szerzej w dalszym ciągu referatu. Ponadto wydaje się, że w zbyt małym stopniu w opiniodawstwie sądowym w tych sprawach poddaje się analizie sytuację psychologiczną, w jakiej doszło do podjęcia decyzji i sporządzenia testamentu przez spadkodawcę. Z powszechnie podzielanych ustaleń psychologicznych wiemy, iż owe uwarunkowania sytuacyjne mogą mieć nieraz zasadniczy wpływ na decyzję testatora, np. nacisk osób znaczących, szczególnego rodzaju

perswazje, sugestie itp. Dalej, w zbyt małym stopniu, jeżeli w ogóle, analizuje się proces motywacyjny testatora, a przecież jego odtworzenie i zrozumienie może mieć zasadnicze znaczenie przy rozstrzyganiu przez sąd występowania, bądź nie występowania, negatywnych przesłanek kodeksowych decydujących o ważności testamentu.

Są to, jak widzimy, istotne względy uzasadniające sens i potrzebę korzystania przez sądy, w szerszym niż dotychczas zakresie, z psychologicznych opinii w tych sprawach.

POSTULATY METODOLOGICZNE I WARSZTATOWE OPINIODAWSTWA PSYCHOLOGICZNEGO

Ujmując rzecz metodologicznie, w psychologicznym opiniodawstwie sądowym w sprawach testamentowych punktem wyjścia ekspertyzy powinna być analiza i ocena sytuacji psychologicznej testatora wraz z uwzględnieniem jego stanu psychologicznego w chwili sporządzania testamentu. Przyjęcie takiego stanowiska pozwala nam na wykorzystanie teoretycznego modelu badawczego Tomaszewskiego – „człowiek w sytuacji”.

Wprawdzie problem opiniowania dotyczy momentu sporządzania testamentu, to jednak, jak to pisałem w innym miejscu [zob. Stanik 1985], w takich przypadkach należy tę formułę rozumieć szerzej – „jako położenie życiowe człowieka”, tzn. rozpatrywać sytuację *hic et nunc* z uwzględnieniem przebytych przez niego doświadczeń oraz posiadanych wizji przyszłości. W tym sensie konieczne jest odtworzenie sylwetki psychologicznej i zrekonstruowanie sposobu funkcjonowania testatora.

Co przez ową rekonstrukcję sposobu funkcjonowania testatora należałoby rozumieć? Zanim przejdę do ogólniejszej odpowiedzi na to pytanie, pragnę zaznaczyć, iż ważnym drogowskazem dla psychologa przy sporządzaniu ekspertyz w takich sprawach powinny być pytania (czy zadania) za-

warte w zleconej przez sąd tezie dowodowej. Na co innego bowiem winien on położyć większy nacisk i ciężar argumentacji w analizie i opiniowaniu w przypadku pytania sądowego, np. o swobodę powzięcia decyzji przez spadkodawcę czy wpływ osób trzecich na jego decyzję, a na co innego, gdy chodzi o ustalenie (czy oszacowanie) stopnia upośledzenia umysłowego i wynikających stąd implikacji co do możliwości intelektualnych testatora. Zawsze będziemy mieli do czynienia z niepowtarzalnym przypadkiem, dla którego należy opracować swoistą diagnozę psychologiczną *ex post facto*, na tle której winniśmy z możliwie wysokim prawdopodobieństwem, stosownie do posiadanych wyników badań (dokumentacji, a czasem również informacji osób żyjących), odpowiedzieć na postawione przez sąd pytanie.

Takie ujęcie sprawy daje nam możliwość skorzystania z teoretycznego modelu diagnozy psychologicznej jako metodologicznej ramy do rozwiązywania zleconego nam przez sąd problemu.

Na gruncie psychologii pojęcie diagnozy obejmuje zarówno rozpoznawanie stanów i zjawisk prawidłowych, jak i stanów nieprawidłowych, tj. dotyczących zaburzeń czy dysfunkcji psychicznych. W pierwszym przypadku mówi się po prostu o diagnozie psychologicznej, bez podawania dodatkowych określeń, w drugim zaś – o diagnozie klinicznej, z dodatkowym jej uszczegółowieniem, np.: diagnoza psychologiczna w klinice psychoz, nerwic, w przypadkach organicznego uszkodzenia mózgu itp.

Według Frączka [1966, s. 12] diagnoza psychologiczna to końcowy efekt czynności psychologa nastawionych na zidentyfikowanie i wyjaśnienie zmiennych psychologicznych jednostki. Jest to bardzo ogólne, by nie powiedzieć ogólnikowe, określenie diagnozy psychologicznej. Ważne uściślenie w pojmowaniu diagnozy psychologicznej wprowadza Reykowski [1966]. Autor ten podkreśla, iż w diagnozie psychologicznej nie wystarcza stwierdzenie występowania określonych czynności, funkcji psychicz-

nych lub cech osobowości, bowiem „ta sama pojednawcza własność może mieć różne znaczenie w zależności od tego, w ramach jakiej większej struktury występuje” [Reykowski 1966, s. 17].

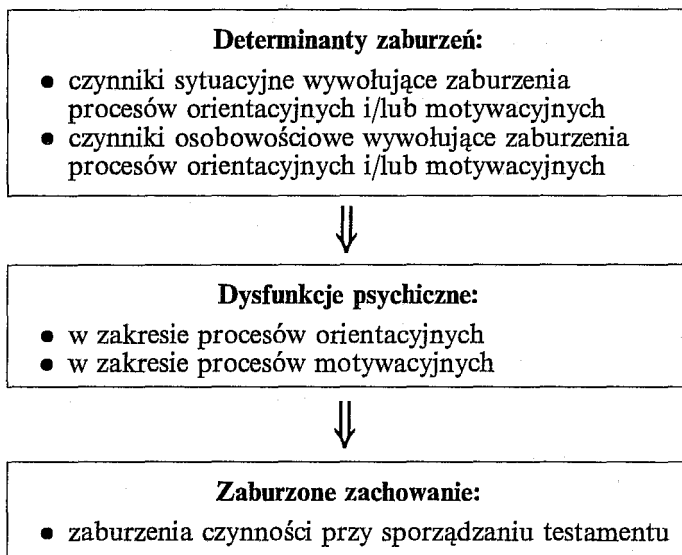
Przenieśmy powyższe ustalenia na grunt opiniowania psychologicznego w sprawach testamentowych. W pierwszym rzędzie należy podkreślić, iż psycholog ma do czynienia z wynikiem pewnej czynności nieżyjącego człowieka, a mianowicie z testamentem, którego ważność prawna jest kwestionowana przez jedną ze stron powołującą się na występowanie u testatora w chwili sporządzania tego testamentu przynajmniej jednej z negatywnych przesłanek zawartych w art. 945 kc, włączając w to integralnie odpowiednie uregulowania zawarte w art. 82 kc. Z psychologicznego punktu widzenia zadanie biegłego sądowego psychologa polegałoby na ustaleniu, tzn. na wykryciu, opisie i wyjaśnieniu *ex post facto*, czy rzeczywiście w momencie sporządzania przez testatora owego testamentu mogły wystąpić takie fakty i okoliczności psychologiczne, jakie podnoszone są we wniosku procesowym strony kwestionującej ważność testamentu. Psycholog ma więc do czynienia z wynikiem pewnej czynności, czy inaczej mówiąc zachowania się nieżyjącej osoby, które to zachowanie się wraz z jego rezultatem musi wyjaśnić. Jednak testament, jak zauważają Kowantez i Piątek [1991, s. 118], czy to sporządzony przez osobę w wieku starszym, czy przez osobę młodszą zagrożoną śmiercią – nieuleczalnie chorą lub zdecydowaną na samobójstwo – jest rodzajem bilansu życiowego, a więc działaniem o wyjątkowym znaczeniu, którego uwarunkowania mogą sięgać w bardzo głębokie warstwy doświadczenia życiowego testatora. Dlatego też wydaje się konieczne, aby przy opiniowaniu w tego typu sprawach poddać analizie nie tylko treść testamentu i okoliczności jego sporządzenia, ale podjąć próbę całościowego odtworzenia sylwetki psychologicznej zmarłego, wg pewnego, psychologicznie dobrze udokumentowanego modelu.

Sądzę, że wielce pomocny w tym przedsięwzięciu może być wypracowany przez Lewickiego [1969] model diagnozy psychologicznej. Autor ten, analizując zakres pojęcia diagnozy psychologicznej – ze szczególnym podkreśleniem właściwości diagnozy klinicznej – stwierdza, że zadanie jej jest trojokie. Po pierwsze polega ono na opisie zaburzeń zachowania występujących u badanego w pracy zawodowej, w życiu rodzinnym, towarzyskim, a także w gabinecie psychologa w toku badania, czy wreszcie – jak w naszym przypadku – w momencie sporządzenia testamentu. Po drugie – na wykryciu leżących u podstaw tych zaburzeń dysfunkcji psychicznych w zakresie motywacji i procesów orientacyjnych, które nie pozwalają danej osobie rozwiązywać w sposób prawidłowy problemów życiowych. I po trzecie – na określaniu, jaki udział w genezie zaburzeń miały mechanizmy psychologiczne, tzn. jak dalece zaburzenia są uwarunkowane czynnikami sytuacyjnymi, w jakim zaś stopniu wpływają z zaburzeń osobowości.

Można to zobrazować schematycznie w następujący sposób (rys. 1).

Wykorzystując ten model diagnozy jako przydatną ramę metodologiczną, w sposób wybiórczy dla potrzeb każdej – niepowtarzalnej przecież, opiniowanej przez biegłego sprawy, możemy wypunktować najważniejsze elementy, konieczne do opisu i wyjaśnienia przez biegłego psychologa. Psycholog korzystając z materiałów zawartych w aktach sprawy, a to: testamentu lub testamentów, zeznań świadków, zaświadczeń lekarskich i opisu przebytych chorób przez testatora, czy czasem innych jeszcze dokumentów dotyczących jego życia (np. listów, pamiętników, podejmowanych prywatnie zobowiązań itp.) oraz w przypadku takiej potrzeby – rozmów z odpowiednimi osobami żyjącymi, może odpowiedzieć na zadane przez sąd pytania z wartościowym dla sądu prawdopodobieństwem.

W ekspertyzie swojej zawsze winien uwzględnić trzy psychologicznie ważne obszary.

Rysunek 1. Psychologiczne uwarunkowania zaburzeń zachowania jako negatywne przesłanki uznania prawnej ważności testamentu

1. *Treść i forma testamentu.* Prawnie rzecz biorąc, liczy się jedynie testament ostatni. Jednakże, jak wykazuje praktyka, dość często mamy do czynienia z kilkoma wcześniej sporządzonymi przez spadkodawcę testamentami, a wtedy analiza formy i treści wcześniejszych testamentów oraz porównanie ich z ostatnim, może dostarczyć psychologowi znaczących argumentów dla jego wnioskowania;
2. *Odtworzenie sytuacji psychologicznej testatora w chwili sporządzania przez niego testamentu.* Będzie tu więc chodzić o opisanie, tj. zrekonstruowanie psychologicznego mechanizmu jego działania w tym czasie [zob. Lewicki 1969, s. 35 i n.];
3. *Rekonstrukcję przebiegu życia zmarłego spadkodawcy aż do czasu sporządzenia przez niego ostatniego testamentu.* W rekonstrukcji tej winien wydobyć i opisać wszystkie te znaczące momenty biografii psychologicznej testatora, które wpłynęły, zdaniem biegłego psychologa, na takie, a nie inne jego funkcjonowanie

psychiczne w momencie sporządzenia testamentu, decydując ostatecznie o takiej właśnie jego treści i formie.

Opis szczegółowego, warsztatowego postępowania psychologa w odniesieniu do wskazanych obszarów, popartego kazuistyką, wykracza niestety poza ramy czasowe mojego referatu i będzie przedstawiony bardziej szczegółowo w innym miejscu.

PIŚMIENNICTWO

1. Falicki Z., Wandzel L.: *Psychiatria sądowa dla studentów prawa.* Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok 1990.
2. Frączek A.: *Pojęcie i zakres diagnozy psychologicznej.* W: Susułowska M. (red.): *Problemy diagnozy psychologicznej w klinice psychiatrycznej.* Zeszyty Naukowe U.J. Prace Psychologiczno-Pedagogiczne, Kraków 1966.
3. Kowantez M., Piątek J.: *Odtwarzanie sylwetki psychologicznej osób nieżyjących w spra-*

- wach o unieważnienie testamentu. Z zagadnień kryminalistyki. Wyd. Instytutu Ekspertyz Sądowych, Kraków 1991, t. 24/25.
4. Lewicki A.: Psychologia kliniczna w zarysie. W: Lewicki A. (red.): Psychologia kliniczna. PWN, Warszawa 1969.
 5. Niedościał M.: Zagadnienia ogólne testamentu w polskim prawie cywilnym. PDW „Łowica”, Poznań, Kraków 1993.
 6. Piątkowski J.S.: Prawo spadkowe – zarys wykładu. PWN, Warszawa 1979.
 7. Póltawska W.: Ekspertyza sądowo-psychiatryczna w postępowaniu spadkowym testamentowym. PZWL, Warszawa 1974.
 8. Reykowski J.: Przedmiot diagnozy psychologicznej. W Susułowska M. (red.): Problemy diagnozy psychologicznej w klinice psychiatrycznej. Zeszyty Naukowe U.J. Prace Psychologiczno-Pedagogiczne, Kraków 1966.
 9. Skowrońska E.: Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga czwarta – spadki. Wyd. Prawnicze, Warszawa 1995.
 10. Stanik J.M.: Związki psychologii z prawem. Przegl. Psychol. 1985, 4.
 11. Stanik J.M.: Wybrane problemy psychologii zeznań świadków. W: Tyszkiewicz L. (red.): Wybrane zagadnienia psychologii dla prawników. Wyd. Prawnicze, Warszawa 1986.

*Adres: Prof. Jan M. Stanik, Katedra Psychologii Klinicznej Uniwersytetu Śląskiego,
ul. Grażyńskiego 53, 43-126 Katowice*